

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ДУДКО Ірина Володимирівна

УДК 811.161.2'367.626.6 + 811.161.2'37

**СЕМАНТИКА І ФУНКЦІОНУВАННЯ
НЕОЗНАЧЕНИХ ЗАЙМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник –

академік АПН України,
доктор філологічних наук, професор
ГРИЩЕНКО Арнольд Панасович,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, завідувач
кафедри української мови.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
МОЙСІЄНКО Анатолій Кирилович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, завідувач
кафедри сучасної української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
СТЕПАНЕНКО Микола Іванович,
Полтавський державний педагогічний
університет імені В.Г.Короленка,
завідувач кафедри української мови.

Провідна установа –

Вінницький державний педагогічний
університет імені М.Коцюбинського,
кафедра української мови, Міністерство
освіти і науки України, м. Вінниця.

Захист відбудеться “ 17 ” грудня 2002 року о 14³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 07 ” листопада 2002 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню семантичної специфіки та особливостей функціонування ад'єктивних і субстантивних неозначених займенників у сучасній українській літературній мові.

Актуальність дослідження. Наукове пізнання закономірностей об'єктивного світу і побутова практика виявляють різний ступінь визначеності для носіїв мови знань про природу, про суспільство, про себе. Незнання, питання, сумнів, неточне знання, відсутність необхідності знання, тобто невизначеність у гносеологічному осягненні об'єктивної дійсності, спонукає до пошуку. Виникає потреба аналізу визначеності-невизначеності як особливої мисленнєвої категорії, яка дозволяє фіксувати різні ступені знання про об'єкт і в системі мовних засобів має своє вираження, реалізуючись в артиклевих мовах за допомогою спеціальних граматичних засобів – артиклів, а в безартиклевих – через функціонально-семантичну категорію означеності-неозначеності за допомогою лексичних, морфологічних, синтаксичних, просодичних засобів і їх поєднань.

У сучасній українській літературній мові важливим засобом вираження неозначеності є розгалужена система неозначених займенників.

Неозначені займенники стали об'єктом досліджень переважно у зв'язку з вивченням їх історії (С.П. Самійленко, С.П. Бевзенко, Г.І. Малишко), стилістичної ролі в мовленні (О.С. Шевчук, В.С. Ващенко), явища прономіналізації (Й.О. Дзєндзелівський) тощо.

Проблему семантики і функціонування неозначених займенників в українській мові порушено у працях Л.А. Булаховського, І.Г. Матвіяса, П.О. Петрової, А.П. Грищенка, М.Я. Плющ, В.М. Ожогана, В.Г. Шехтера та інших дослідників.

Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних зі згаданою проблемою в інших слов'янських мовах, зробили такі мовознавці, як В.В. Виноградов, Ю.Л. Яворська, І. Пете, Є.М. Галкіна-Федорук, О.М. Селіверстова, Ю. Рибак, Г. Кржижкова, Л.Я. Маловицький, М. Івич, Р. Ружичка, Я.С. Глушковська, Н.О. Янко-Триницька, Є.М. Сидоренко, М.О. Шелякін, Т.М. Ніколаєва, А. Трнкова, М.І. Откупщикова, О.В. Падучева, Ю.Б. Смирнов, С.М. Кузьміна.

В українському мовознавстві неозначені займенники не були предметом спеціального аналізу з погляду реалізації властивої їм семантики та умов функціонування у мовленнєвій практиці. Згаданий розряд займенників дуже стисло характеризувався у посібниках і підручниках, причому поза зв'язком з важливою категорією означеності-неозначеності. Недостатньо вивченими залишаються також питання ідентифікації складу неозначених займенників, їх класифікації, з'ясування диференційних семантико-функціональних ознак окремих афіксальних підгруп неозначених займенників і контекстуальних умов взаємовиключення їх або ж можливого рівнозначного функціонування, особливостей стилістичного вживання, явища прономіналізації у

складі неозначених займенників тощо. Недостатньо висвітленою є проблема багатозначності неозначених займенників і їх функціонального призначення як виразників об'єктивно-прагматичної та суб'єктивно-прагматичної неозначеності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова “Лінгводидактичний опис функціонування української мови”, що передбачає вивчення функціонально-семантичної категорії означеності-неозначеності та засобів її вираження, зокрема неозначених займенників сучасної української літературної мови, їх семантики та функціонування.

Об'єктом дослідження є неозначені займенники як лексичні одиниці і функціональні компоненти висловлень.

Мета роботи полягає у з'ясуванні семантики й особливостей функціонування неозначених займенників на абстрактному (системному) рівні мови й актуальному (функціонально-синтаксичному) рівні висловлення.

Основні завдання дослідження:

- обґрунтувати сутність категорії означеності-неозначеності та засобів її вираження;
- визначити склад, систематизувати й класифікувати неозначені займенники;
- охарактеризувати найзагальніші семантико-граматичні та функціональні особливості неозначених займенників;
- визначити основні принципи аналізу неозначених займенників;
- здійснити опис ад'єктивних і субстантивних неозначених займенників різної структури як лексичних одиниць і функціональних компонентів висловлень;
- дослідити транспозиційні процеси, пов'язані з неозначеними займенниками.

Матеріалом дослідження стали конструкції з неозначеними займенниками, дібрані шляхом суцільної вибірки й окремих фіксацій з текстів художнього, публіцистичного, офіційно-ділового та наукового стилів, щоденників, листування українських письменників, громадських та політичних діячів, з усної народної творчості, різноманітних словників, Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України. Використовувалися приклади вживання аналізованих займенників у розмовному мовленні; окремі приклади запозичені з лінгвістичної літератури.

Методи та прийоми дослідження. В аналізі фактичного матеріалу використано описовий метод, що ґрунтується на зовнішній (логіко-психологічні прийоми, міжрівнева інтерпретація) та внутрішній інтерпретації (парадигматична і синтагматична методика з застосуванням опозиційного аналізу). Застосовувалися також прийоми дистрибутивного, компонентного і контекстологічного аналізу функціонування відповідних мовних одиниць і методика функціонального аналізу. Опис

фактичного матеріалу здійснювався з урахуванням двох основних принципів – від функцій (значення) до засобів (форми) і від засобів (форми) до функцій (значення).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній уперше здійснено цілісний і системний аналіз семантики і функціонування ад'єктивних та субстантивних неозначених займенників сучасної української літературної мови на матеріалі текстів різних стилів і жанрів. Неозначені займенники, виступаючи переважно багатозначними лексемами, досліджено як засоби реалізації означеності-неозначеності, що зумовило диференціацію їх функціонального призначення, з одного боку, як виразників об'єктивно-прагматичної, а з іншого – суб'єктивно-прагматичної неозначеності. З'ясовано транспозиційні процеси у складі неозначених займенників.

Теоретичне значення. Дисертація містить важливі теоретичні узагальнення про власне мовну й когнітивну природу означеності-неозначеності, репрезентовану відповідними категоріальними мовними одиницями – займенниками, функціонування яких у мовленнєвій практиці регулюється рядом закономірностей перебігу процесів спілкування. Аналіз функціонування неозначених займенників на основі інформативно важливого фактичного матеріалу значною мірою доповнює відомості про роль категорії означеності-неозначеності в комунікативній практиці.

Практичне значення. Дисертація містить важливу інформацію, необхідну для підготовки підручників та посібників з граматики, лексикології, стилістики для середньої та вищої освіти; для викладання шкільного та вузівського курсу сучасної української літературної мови; для написання курсових і дипломних робіт студентами філологічних спеціальностей; для викладання української мови як іноземної; для лексикографічної практики при укладанні чи доповненні тлумачних, синонімічних словників.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження висвітлено у доповідях на Міжнародній науково-практичній конференції “Питання державного будівництва і вдосконалення суспільних відносин” (Міжнародний інститут лінгвістики і права, Київ, 15 квітня 2000 року), VI Міжнародній науковій конференції “Семантика мови і тексту” (Прикарпатський університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 27-29 вересня 2000 року), Міжнародній науково-теоретичній конференції “Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства” (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 18-19 жовтня 2000 року), на засіданнях кафедри української мови та на звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (1997-2002 рр.). Зміст роботи викладено в 9 публікаціях.

Матеріали дисертаційного дослідження були використані в процесі викладання української мови студентам Київського інституту соціальних та культурних зв'язків (довідка про впровадження

№ 12 від 28.05.02 р.), Педагогічного коледжу при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (довідка про впровадження № 110 від 23.05.02 р.), учням середньої загальноосвітньої школи № 78 м. Києва (довідка про впровадження № 62 від 17.05.02 р.), спеціалізованої середньої загальноосвітньої школи № 159 II-III ступенів з поглибленим вивченням англійської мови м. Києва (довідка про впровадження № 464 від 23.05.02 р.).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (361 найменування), списку використаних джерел і їх умовних скорочень, додатків. Обсяг дисертації без додатків, списків використаної літератури та джерел – 197 сторінок, загальний обсяг роботи – 255 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету й завдання дисертаційного дослідження, визначено наукову новизну роботи, окреслено теоретичне та практичне значення одержаних результатів та форми їх апробації.

У **першому розділі** – **“Неозначені займенники як маркери вираження семантики категорії означеності-неозначеності та основні напрямки їх вивчення”** – визначається сутність категорії означеності-неозначеності та мовні засоби її вираження; аналізуються семантико-граматичні та функціональні особливості неозначених займенників як виразників неозначеності; з’ясовуються основні принципи їх аналізу.

У системі мовних засобів категорія визначеності-невизначеності має свої форми вираження. В артиклевих мовах вона реалізується за допомогою спеціальних граматичних засобів – артиклів, а в безартиклевих – через поняттєву функціонально-семантичну категорію означеності-неозначеності (О/НО) за допомогою лексичних, морфологічних, синтаксичних, просодичних засобів та їх поєднань.

До недавнього часу категорія О/НО досліджувалася лише на матеріалі артиклевих мов у зв’язку зі становленням і вживанням у мові артиклів. Показники О/НО аналізуються у зв’язку з теорією актуалізації (конкретизації), питаннями референції, граматиною тексту. Кваліфікація О/НО як референційної категорії дозволила зробити висновок про неможливість зведення проблеми функціонування її лише до проблеми вибору і вживання означеного або неозначеного артикля. Це спонукало до аналізу як засобів вираження згаданої категорії не лише артиклів, а й займенників, прикметників, описових конструкцій, підрядних речень, порядку слів, просодичних засобів, пресупозиційних чинників.

Розрізняють два підходи до сутності О/НО – функціональний (комунікативний або прагматичний) і логічний (когнітивний). Комунікативний підхід до сутності О/НО як обов’язкових

компонентів семантичної організації висловлення зумовив необхідність аналізу акту комунікації, зокрема ролі його учасників (мовця і слухача), а також моменту мовлення, предмета розмови тощо. Опозиція означеність-неозначеність відображає інформованість учасників комунікації про предмет розмови. Неозначеність ґрунтується на первинній згадці про предмет у тексті або в ситуації, а означеність – на ідентифікації, передумовою якої виступає попередня згадка про предмет у конситуації. Характеристика предмета як нового або даного завжди залежить від позиції мовця і слухача, від того, як оцінює мовець ступінь інформованості слухача про предмет. Логічний підхід до сутності О/НО передбачає з'ясування кванторних значень (універсальних, часткових, унікальних, екзистенційних).

Широке розуміння О/НО зумовило необхідність вивчення засобів вираження цієї категорії у безартиклевих мовах, зокрема в українській. Категорія О/НО репрезентована у безартиклевих мовах сукупністю різнорівневих мовних засобів.

Одним з важливих засобів вираження неозначеності в українській мові є розгалужена система неозначених займенників, які беруть участь у вираженні різних модифікацій неозначеності. Неозначеність ґрунтується на відсутності точної ідентифікації особи, предмета, ознаки, кількості тощо, яка може бути зумовлена багатьма чинниками, у тому числі комунікативними намірами мовця: мовцеві невідомі особа, предмет, ознака тощо; мовець не впевнений, що вони йому відомі; мовець вважає непотрібною точну інформацію, прагне приховати її тощо.

Неозначені займенники репрезентують референтну (специфіковану) та нереферентну (неспецифіковану) неозначеність. Маркерами референтної неозначеності виступають фіксовано-неозначені займенники з формантами *-сь, хтозна-, казна-, бозна-, чортзна-*, напр.: – *Мамо, хтось стука в вікно* (М. Коцюбинський); – *Ну, ходімо на вулицю: побачить хтось – чортзна-які брехні підуть селом...* (М. Стельмах), та напівнеозначені займенники з формантом *де-*, напр.: *У декого на грудях виблискували бойові ордени* (О. Довженко). Маркерами нереферентної неозначеності виступають нефіксовано-неозначені займенники з формантами *-небудь, -будь, будь-, аби-*, напр.: [Острожин]: *Заграйте що-небудь, з ласки вашої* (Леся Українка); *Коли будуєш щось на будь-яких прикладах, то й, очевидно, виховуєш себе на них* (М. Хвильовий).

Семантичне поле прономінальних функцій ад'єктивних та субстантивних неозначених займенників визначається їх вказівкою на: 1) нефіксоване виділення одного з неконкретизованих елементів множини як учасника відповідної події (ситуації) (займенники на *-небудь, -будь, аби-, будь-*); 2) фіксований, але не конкретизований для мовця елемент визначеної або невизначеної множини як учасника події (займенники на *-сь, хтозна-, казна-, бозна-, чортзна-*); 3) фіксовані в обмеженій кількості, але не конкретизовані для слухача різні елементи множини, які виступають учасниками ситуації (займенники на *де-*).

Неозначені займенники конкретизуються на синтаксичному рівні, якщо вони виступають у ролі уточнюваного компонента (при цьому в реченні наявні вставні слова зі значенням гіпотетичної модальності типу *здається, можливо, напевно, імовірно* тощо): *І щось в мені таке велить збіліти в гнів до сотого коліна! І щось в мені таке болить, що це і є, напевно, Україна* (Л. Костенко); у ролі узагальнювального слова при однорідних членах речення: *Сусід до сусіда ходив рідко, хіба що зимою в довгі, смертельно нудні вечори на перекур та побрехенцію, а виходячи з чужого двору, так і норувив що-небудь украсти: хоч поламане колесо, хоч залізяки шматок, – все ж таки прибуток господарству* (Г. Тютюнник) тощо.

Характеризуючись загальною заміщувально-вказівною функцією, неозначені займенники репрезентують катафоричний тип указівки, який відсилає до того, про що далі буде йти мова, тобто виконують функцію корелята: *Чи пожалів, чи вдячен був Пілату, чи втямив, темний, раптом щось нове: Що Божий син таки іде на страту, а він, розбійник, – він таки живе* (Л. Костенко).

У складнопідрядному реченні з підрядним займенниково-співвідносним функцію співвідносних опорних слів головної предикативної частини можуть виконувати неозначені займенники *дехто, дещо, хтось, щось*, які набувають у контексті вторинної вказівної ознаки. Вони об'єднують зміст підрядної і головної частини в одне ціле й виступають показниками формальної і змістової незавершеності головної частини як компонента складнопідрядного речення. Напр.: *Мріє, що своїм коханням врятує Когось, хто хорий* (Б. Лепкий); *Режисер вийме книжку і запише дещо, що не матиме зв'язку ні з ліхтарем, ні з вітром, ні з дівчиною* (Ю. Яновський).

Субстантивні неозначені займенники не мають морфологічних категорій роду та числа. Їм властиве синтаксичне вираження відповідних категорій. Займенники *хто-основ* функціонують як іменники чоловічого роду, хоча можуть позначати осіб (істот) як чоловічої, так і жіночої статі; займенники *що-основ* – як іменники середнього роду: *Хтось стукав у двері сусідньої хати* (О. Довженко); *Там, на землі, щось падало, цвіло, було рожеве, синє і зелене* (Л. Костенко).

Ад'єктивним неозначеним займенникам властиві синтаксично залежні морфологічні словозмінні категорії роду та числа. Вони реалізуються за принципами прикметникового узгодження: *Декотрі мірошники вештаються по греблі* (І. Нечуй-Левицький); *Ген попереду поміж осоками майнула чиясь постать* (Є. Гуцало).

Неозначені займенники виконують подвійну функцію, виступаючи виразниками об'єктивно-прагматичної та суб'єктивно-прагматичної неозначеності.

Комунікативний аспект появи в тексті ад'єктивних неозначених займенників як показників об'єктивно-прагматичної неозначеності тісно пов'язаний з актуальним членуванням речення-висловлення і використовується для того, щоб указати на об'єкт, який згадується вперше і вводиться до оповіді. Функція вказівки на новий об'єкт (предмет, особу) реалізується в інтродуктивних реченнях-висловленнях з препозитивним присудком і постпозитивним підметом,

вираженим іменником на позначення неозначеного об'єкта. Цей іменник і є тим новим, про що повідомляється, тобто входить до складу реми і перебуває під фразовим наголосом. Вживання неозначених займенників у таких реченнях можна вважати надлишковим показником неозначеності. Наприклад: *А перед ними [циганами] опинилось Те, що співало. Жаль і страх! В свитині латаній дрожала **Якась** людина* (Т. Шевченко); *За генералом виліз з повозки **якийсь** панок* (Панас Мирний).

У висловленнях інших типів, якщо іменник-підмет, позначаючи вперше згадуваний об'єкт, не входить до складу реми, то вживання неозначеного займенника зумовлюється, як правило, сприйняттям відповідного іменника як інтродуктивного, а не анафоричного. Наприклад: *Про батька він узнав тут же, в поїзді, що батько помер. **Якийсь** випадковий супутник ... охоче розповідав йому про всіх, кого знав у цьому місті, а знав він дуже багато* (І. Багрянний).

При іменникові-другорядному члені речення, що входить до складу теми або реми і перебуває під фразовим наголосом, також можливе (іноді – навіть необхідне) вживання неозначеного займенника. Згадані іменники у таких висловленнях функціонують як назви осіб, вживані в об'єктній функції; виступають у прийменниково-відмінковій конструкції з обставинно-локативними значеннями; являють собою назви неістот, які позначають потенційно індивідуальні об'єкти. Наприклад: *Вона чекала. Все чекала, що щасливий випадок зведе її нарешті з **яким-небудь** отаманом опришків, оповість вона йому все* (Г. Хоткевич); *Десь, колись, в **якійсь** країні, Де захочете, там буде, ... Проживав поет нещасний, Тільки мав талант до віршів Не позичений, а власний* (Леся Українка); *Але це “грекофільське” оповідання дійшло до нас теж у складі літопису в дуже зміненому вигляді, з додатками з **якогось** епічного оповідання, так що пізнати його стару композицію нелегко* (Д. Чижевський).

Отже, неозначені займенники, як правило, вживаються у тих випадках, коли вказується на конкретний об'єкт, який раніше не згадувався (невідомий для мовця), і тоді, коли мовець взагалі не має на увазі якого-небудь конкретного об'єкта.

Неозначені займенники можуть виступати виразниками суб'єктивно-прагматичної неозначеності, виражаючи додаткові (некванторні, неартиклеві, конотативно-емоційні й оцінно-модальні) значення. Вони, як правило, сполучаються з конкретними, відомими мовцеві, унікальними іменами (*Правду сказати, в серці жевріла іскра надії, що “тоді” все буде добре, все виясниться і його випустять, звільнять. Авжеж. На те скидається. І слідчого йому дали, зрештою, **якогось** хлопчиська, та й той тільки страхає та погрожує, і то якось мляво, несерйозно* (І. Багрянний)); власними іменами (***Якийсь** Кривоніс розбив князя Вишневецького!* (І. Нечуй-Левицький)); числівниками (*1946 року, п'ятикласником, Григій [Тютюнник] вступає до ремісничого училища і вже за **якихось** два роки слюсарем п'ятого розряду остаточно переходить на свій нелегкий хліб...* (Б. Олійник)); абстрактними іменами (*Почуття **якогось** розчарування*

майнуло на мить, вбачаючи тут явну непошану до своєї “контрреволюційної” персони (І. Багрянний)); оцінними іменниками (*Якби не він спіткав мене При лихій годині, Давно б досі заховали В снігу на чужині, Заховали б та сказали: “Так ... **якесь** ледащо...”*) (Т. Шевченко)).
 Додаткові значення можуть виражатися і за допомогою суперсегментних та деяких лексичних засобів: *Дайте якої-небудь їжі* (будь-якої) і *Дайте **якої-небудь** їжі* (хоч трохи, який-небудь мінімум); *Дайте **хоч якої-небудь** їжі*.

На особливу увагу заслуговує питання про основні принципи вивчення неозначених займенників.

У найдавніших українських граматичних працях Л. Зизанія-Густановського, М. Смотрицького, І. Ужевича ще немає ґрунтовних відомостей про неозначені займенники. Стислі відомості про неозначені займенники фіксуються й у граматиках наступних періодів.

З 50-х років ХХ ст. значно активізується вивчення неозначених займенників. На перший план висувуються питання історії неозначених займенників, їх синтаксичних функцій, стилістичної ролі в мовленні, поповнення їх складу словами з інших частин мови, семантики та контекстуально-синтаксичних умов їх функціонування.

Можна виділити три основні принципи семантико-функціонального аналізу неозначених займенників: прагматичний, логічний, референційний.

Прагматичний принцип пов’язаний з реалізацією мовленнєвого акту та врахуванням прагматичних чинників (О.М. Гвоздєв, І. Пете, О.М. Селіверстова, Ж. Вейренк, Л.Я. Маловицький, Ю.І. Левін, Н.О. Янко-Триницька, М.О. Шелякін та ін.). Неозначені займенники аналізуються за такими семантичними ознаками: відомості-невідомості об’єкта мовцеві/слухачеві; кількісної участі; якісної участі; існування; реальності-віртуальності; розчленованості-нерозчленованості; обсягу виділюваної займенником підмножини; фіксованості-нефіксованості підмножини у загальній множині; цілого та частини (неповноти охоплення); істотності-неістотності (суттєвості-несуттєвості); альтернативності-неальтернативності (диз’юнктивності-недиз’юнктивності); вибраності-невибраності об’єкта тощо.

Логічний принцип ґрунтується на репрезентації неозначених займенників як показників кількісних відношень, ототожнюваних з логічними кванторами у структурі висловлення (О.М. Селіверстова, Т.П. Ломтєв, М.І. Откупщикова, О.В. Падучева, О.К. Кіклевич, В.І. Дмитрук та ін.). Основною функцією відповідних займенників є вираження відношення елемента до класу. Реалізуючи семантику неозначеної множинності, займенники по-різному репрезентують модифікації згаданого значення. Кванторні займенники сигналізують, що в повідомленні йдеться про всі елементи (кожний елемент) якого-небудь семантичного класу (квантор узагальнення: *будь-який, усякий, кожний, абихто, хто завгодно, що хочеш* тощо); про деяку частину елементів (квантор обмеження: *деякі, мало що, рідко хто* тощо); про якийсь елемент (елементи) поза

кількісним взаємовідношенням між ним і семантичним класом (квантор існування: *якийсь, хтозна-який, дехто, невідомо що, бог знає хто* тощо). Серед займенників зі значенням узагальнення виділяється окрема підгрупа одиниць – кванторів вибору (*що-небудь, будь-який, хто-будь, байдуже хто* тощо). Ці займенники позначають можливість фізичного або мисленнєвого вибору елемента з класу, описуваного в тексті.

Референційний принцип орієнтований на референційні властивості неозначених займенників (Н.Д. Арутюнова, О. Дюкро, С. Куно, Л. Лінський, О.В. Падучева, М.Я. Плющ, Ю.С. Степанов та ін.). Виступаючи маркерами неозначеної референції актанта ситуації, вони здатні виражати широку гаму відношень: невідомий для співрозмовника актант ситуації (*хтось, хтозна-що, якийсь* тощо); невідомий для співрозмовника актант ситуації щодо інтерпретації його як одного чи кількох (*декто, дещо, деякі* тощо); неоднозначний (амбівалентний), певною мірою означений суб'єкт чи об'єкт (*один з присутніх*, пор.: *хтось з учнів, якийсь Петро* тощо); неозначений об'єкт щодо альтернативи вибору з інших представників класу (*хто-небудь, абищо, хто-будь, будь-який* тощо).

У другому розділі – “Семантика і функціонування ад’єктивних неозначених займенників” – аналізуються афіксальні неозначені займенники, серед яких виділяються фіксовано-неозначені, нефіксовано-неозначені і напівнеозначені, безафіксні неозначені займенники; характеризуються їх значення та відтінки значень як лексичних одиниць і функціональних компонентів висловлень; з’ясовуються найголовніші контекстуально-синтаксичні умови функціонування; досліджуються транспозиційні процеси, пов’язані з ад’єктивними неозначеними займенниками.

Ад’єктивні неозначені займенники виступають у ролі детермінативів, що обмежують обсяг поняття, яке виражає ім’я, або, за іншою кваліфікацією, роль актуалізаторів (кванторів, або квантитативів), які фіксують денотативний (референційний) статус імені (іменної групи). Вони можуть виражати як кількісні, так і не кількісні значення, виступати виразниками об’єктивно-прагматичної та суб’єктивно-прагматичної неозначеності.

1. Фіксовано-неозначені займенники.

Займенники з формантом -СЬ.

Займенник *якийсь* [СУМ, XI, 637] реалізує такі значення і відтінки значень: 1) “у момент мовлення (повідомлення) мовцеві невідомо який”: *Тихо підходжу під млин. Дивлюся – сидить він з якимсь парубком...* (Панас Мирний); 2) “конкретно, точно не визначений”: **Якийсь** час ідуть мовчки (Б. Грінченко); // “той чи інший, певний”: *Субстрат – ... факти і явища в поширеній на якійсь території мові, що походить з іншої мови, яка була раніше поширена на цій території, але потім зникла* (Словник іншомовних слів); 3) “який кількісно наближається до чого-небудь; не більший, ніж щось”: *Пригинаючись, шаснули [бійці] попід стіною вперед і через якийсь десяток*

метрів знову попали в підвальний хід і стали спускатися вниз (О. Гончар); 4) “хоч який-небудь; невеликий, незначний; мінімальний”: *Саїд же зовсім не мав наміру виявляти бодай якоїсь уваги до цієї випадкової зустрічі* (І. Ле); 5) “такий, що не заслуговує на увагу; не вартий уваги; непрестижний; такий, що викликає нерозуміння, незадоволення, здивування”: ...*На краєвиді Якийсь голодранець, Що спав у відрі, Потилицю видовжив сонцем І зник цяtkою в повітрі...* (Е. Андіївська); 6) “схожий на кого-небудь, що-небудь; подібний до кого-небудь, чого-небудь; на зразок кого-небудь, чого-небудь”: *Життя – це якась мрякувата безодня, поцяцькована подекуди й поплямована одлиском щастя та радощів* (І. Нечуй-Левицький) тощо.

Займенник *котрийсь* [СУМ, IV, 312] має значення “те саме, що якийсь”, “виділюваності одного (невідомого) з кількох”: – *Ну, а будовничий, – озвався котрийсь муляр, – він нічо не дасть? Адже ціле нещастя через него!* (І. Франко); *Ще в Києві він обстоював те, що їхати до Харкова всім з їхньої делегації ніяк не слід. Котрогось із трьох неодмінно треба відрядити додому...* (А. Головка). Займенник *котрийсь* переважно у сполученні з іменниками з часовим значенням виявляє сему ‘невизначеної порядковості’: *Котрогось дня потрапила Бронкові до рук розтріпана, засмальцьована, заяложена на ріжках сторінок книжка М. Островського “Как закалялась сталь”* (І. Вільде).

Займенник *чийсь* [СУМ, XI, 322] уживається у значенні “невідомо кому належний, невідомо чий”: *А там, де льон мерезить тіні, Чиясь розбита голова Вп’ялась очима в небо синє, Проклявши людськість і права* (Д. Фальківський).

Займенники з формантами ХТОЗНА-, КАЗНА-, БОЗНА-, ЧОРТЗНА- мають яскраво виражене емоційно-експресивне забарвлення, стилістично марковані і вживаються у живому розмовному мовленні. Їм властиві значення “невідомо, незрозуміло, неясно який”, “величезний, страшенний”, “абиякий, поганий”, “надзвичайно поганий, недобрий”.

2. Нефіксовано-неозначені займенники.

Займенники з формантом -НЕБУДЬ.

Займенник *який-небудь* [СУМ, XI, 637] реалізує значення: 1) “байдуже, який саме”: – *Заспівай, жінко, якої-небудь! Давай на radoцax згадаємо давнину!* (І. Нечуй-Левицький); 2) “хоч який, все одно; будь-який”: “*Коли б вона слово промовила, хоч яке-небудь слово!.. Так вона за їх, не за мене!*” – подумав Радюк і пересвідчився, що втратив Ольгу навіки (І. Нечуй-Левицький); 3) “той або інший, точно не визначений”: – *Хто тільки не бував у них! Кожного дня якась нова людина, – чи з Києва, частіше звідкись із провінції, – який-небудь учитель чи поміщик, знайомий Сави Петровича* (А. Головка); 4) “невеликий, незначний; найменший”: *Почуття справедливості було у нього взагалі дуже неясне, а вже ж того почуття, що існуючі устами і приписи державні обов’язують в чім-небудь усякого горожанина, сього почуття у Леона ... ледве чи був і слід який-небудь* (І. Франко); 5) “який не заслуговує на увагу, нічим не примітний”: *Сидір умочив у*

цеберку ножа й перехрестився: – **Яке-небудь** стерво, та ще й лізе. А спитати б тебе: де ти було, як ми власть завойовували? (М. Хвильовий); 6) “схожий на..., подібний до...”: *А як нагадаю Козака в могилі, то й досі не знаю, чи то було справді, чи то було так, Мара **яка-небудь*** (Т. Шевченко).

Займенник *котрий-небудь* [СУМ, IV, 311-312] має значення “те саме, що який-небудь” та “те саме, що хто-небудь”.

Займенник *чий-небудь* [СУМ, XI, 322] уживається у значенні “належний тому або іншому, стосується до того або іншого, безвідносно до кого-, чого-небудь конкретного”.

Займенники з формантом БУДЬ-.

Займенник *будь-який* [СУМ, I, 250] має значення “все одно (байдуже) який; всякий; кожний; який завгодно”, а при підметові чи додаткові в заперечних реченнях (та контекстах, що містять приховане заперечення), а також з прийменником *без* займенник *будь-який* набуває відтінку значення “який би [там (то)] не був [не було]; жодний, ніякий”.

Неозначений займенник *будь-чий* [СУМ, I, 250] має значення “все одно (байдуже) чий”. У заперечних контекстах займенник *будь-чий* виявляє відтінок значення “чий би [там (то)] не був (не було)”.

Займенники з формантом -БУДЬ.

Займенник *який-будь* (розм., рідко) не зафіксований у Словнику української мови, проте трапляються поодинокі випадки його вживання у художніх текстах зі значенням “те саме, що який-небудь; будь-який”: *Не без того, мабуть, було, що з недогляду **яка-будь** скотина з череди вискочить у спаш, інша заблудиться. Людям клопіт* (О. Кониський).

Займенник *котрий-будь* (розм., рідко) [СУМ, IV, 311] позначає те саме, що *будь-який*.

Займенники з формантом АБИ-.

Займенник *абиякий* [СУМ, I, 3] має значення “будь-який, байдуже який, який попало, який-небудь, перший-ліпший”, проте часто виявляє емоційно-оцінні значення і функціонує як звичайний якісний прикметник зі значеннями “звичайний, нічим не примітний, без ваги, неавторитетний”, “поганий, недоброякісний, нездалий, недосвідчений тощо”.

Неозначений займенник *абичий* [СУМ, I, 3] уживається у значенні “байдуже чий, який належить будь-кому”: – *Отак чини, як я чиню: Люби дочку **абичию** – Хоч попову, хоч дякову, Хоч хорошу мужикову* (Т. Шевченко).

3. Напівнеозначені займенники.

Займенники з формантом ДЕ-.

Займенник *деякий* [СУМ, II, 261] має декілька значень: 1) “конкретно, точно не визначений; певний; якийсь”: *Входять в шатро. Через **деякий** час виходить розчарований і знесилений Творчедум; слідом за ним з погордливим самозадоволенням виходить Одноцвіта. Пауза* (Г. Чупринка); 2) “незначний, невеликий”: *Але твір Іларіона – це не пряме наслідування якогось*

певного твору християнської грецької літератури (є *деяка* схожість з проповіддю Єфрема Сирина на свято Преображення) (Д. Чижевський); 3) ужитий тільки в множині – “якась частина; окремі, поодинокі, не всі”: *Учився я в цьому інституті теж погано. Деякі* дисципліни я зовсім не вчив... (О. Довженко).

Займенник *декотрий* [СУМ, II, 236] однозначний з *деякий* 3. У випадках субстантивації вживається у значенні “хто-небудь, конкретно не визначений” (“якась частина людей; не всі”): *Перший підняв “за” аж дві руки і з того дня однаково голосує. Декотрі* зовсім не підводили долоню, як Зінченків батько (В. Барка).

4. Безафіксні займенники.

Безафіксним займенникам *який, котрий, чий* властива стилістична маркованість. Вони вживаються переважно в розмовному мовленні та орієнтованих на розмовне мовлення інших функціональних стилях. Займенники *який* [СУМ, XI, 636], *котрий* [IV, 311], *чий* [XI, 322], виступаючи синонімами афіксальних неозначених займенників на *-небудь* та *-сь*, мають подібні до них значення. Наприклад: *Так йому все бувало, коли заздрів де якого зайця, як йому яка пташина чим в око впала або яке інше незначне звірятко. Тоді мусив їх мати...* (О. Кобилянська); *Все ж, може, ся пісня якую людину Розважить успіє, хоч би на хвилину, – І щиро промовленим словом моїм Збуджу огонь я у серці чийм* (Леся Українка).

5. Транспозиційні процеси.

У ролі неозначених займенників можуть вживатися прономіналізовані прикметники *окремих, певний, різний, другий* тощо: *Певне* приглушення відчуття поетичного слова виявляється і в використанні лексики інших поетів... (Ю. Шерех); *Археологія часто дає змогу датувати написання окремих* давніх пам’яток, цим самим і встановлювати хронологію тих мовних явищ, що засвідчені в них (Історична граматика української мови); прономіналізований числівник *один*: *Якийсь-то полковий музикант та навчив тут одного скрипника грати сюю штуку* (Г. Квітка-Основ’яненко). У деяких контекстах до неозначених функціонально наближаються означальні та заперечні займенники *інший, кожний, усякий, жодний* тощо: *Ми* відчуваємо себе настільки сильними, що *всякі* розмови про чужі ідеологічні впливи на нас викликають з нашого боку тільки усмішку (М. Хвильовий); *Це була дуже давня зброя... Простий, клепаний із заліза шолом ... без жодних прикрас* (С. Скляренко); – *Плаче [худоба], кажете? – задумався Лесь. – Тяжче людини. А в інших* корів аж молоко сочиться (М. Стельмах).

Прикметникові неозначені займенники можуть трансформуватися в іменники, а також поєднувати в собі значення займенників і часток: *Живе там баба Терещиха, ота сама, що звать відьмою або знахаркою, а декотрі* просто брехливою бабою (Дніпрова Чайка); *Закономірно, що*

тривалість життя західноукраїнського селянина була короткою – в середньому **якихось** 30 – 40 років (О. Субтельний).

У третьому розділі – “Семантика і функціонування субстантивних неозначених займенників” – аналізуються афіксальні неозначені займенники (фіксовано-неозначені, нефіксовано-неозначені і напівнеозначені), безафіксні неозначені займенники; з’ясовуються їх значення та відтінки значень як лексичних одиниць і функціональних компонентів висловлень; характеризуються найголовніші контекстуально-синтаксичні умови функціонування; досліджуються транспозиційні процеси, пов’язані з субстантивними неозначеними займенниками.

Відповідні займенники за ознакою істоти/неістоти (особи/неособи) поділяються на дві групи: *хто*-займенники та *що*-займенники. Проте займенник *хтось* може вказувати не тільки на людину (особу, істоту), але й на предмети та явища, які персоніфікуються мовцем: *Ситом сіє сиві струї Хтось химерний* (Р. Купчинський). Займенник *щось* (розм.) може позначати людину (істоту): *В таку добу під горою, Біля того гаю, Що чорніє над водою, Щось біле блукає* (Т. Шевченко); – *...Оце чую я, кричить щось: “Рятуйте, хто в бога вірує!”* (Б. Грінченко). Займенник *щось* може позначати не тільки предмети, а й нематеріальні категорії: *Між ними щось є* (існують якісь стосунки); *Йому щось спало на думку*. Висловлення *В цьому щось є*, якщо йдеться про твір мистецтва, теорію, концепцію, ідею тощо, вказує на змістовність того, про що йде мова.

1. Фіксовано-неозначені займенники.

Займенники з формантом -СЬ.

Займенник *хтось* [СУМ, XI, 166] має значення “якась людина, істота”. Проте контекст дозволяє констатувати, що займенник *хтось* має кілька диференційованих значень: 1) “якась 1 людина” (“невідомо хто”): *І довго ждали б два багнети (В очах кривавий перелив), Та хтось іззаду з кулемета обох скошив...* (Д. Фальківський); 2) “якась 2 людина” (“точно не названа”): *Можливо, мої слова здадуться комусь надто патетичними, але останнім часом я відчуваю потребу говорити і повторювати їх* (І. Драч); 3) “деякі люди” (“є такі, які...”): *А хтось по ній [мові] прокопував рови. Топтав, ганьбив нам поле найдорожче* (Л. Костенко). Аналізований займенник у сполучі *не хтось*, а... набуває емоційно-експресивного забарвлення, виражаючи відтінок значення “не той, який не заслуговує на те, щоб бути відомим (не вартий уваги, нічим не примітний, незначний)”: *Не хтось, а саме українські науковці мусять створити глибокі актуальні й перспективні аналітично-прогностичні дослідження з фундаментальних проблем нашого державотворення...* (І. Драч).

Займенник *щось* [СУМ, XI, 608] має значення: 1) “якийсь 1 невідомий, невизначений, незрозумілий предмет, явище” (“невідомо, неясно що”): *Зустрілась їй жінка, на плечах похилих Несе щось, убога така* (Леся Українка); відтінки значень: “що-небудь не до кінця визначене, поки що не розгадане”: *Всім єством чує – щось невимовно страшне наближається, підходить*

(У. Самчук); “що-небудь особливе, властиве кому-, чому-небудь”: *Грай, хлопче, грай і не дивись на мене. Вони лагідні, ті чорні очі, але на дні я бачу щось вороже...* (Леся Українка); “неповна подібність з позначеним предметом, явищем”: *На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей, коней, вовків, гадюк, святих; щось схоже на війну, пожеар, бійку чи потоп. Все жило в моїх очах двоїстим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне, давно десь бачене, уявлене й пережите* (О. Довженко); “яка-небудь справа, якість заняття”: *Флорентієць: ...Різець в руці держати не забув? Старий: Та щось роблю, коли нагода трапиться* (Л. Костенко); розм. “невідомо хто, якийсь невідомий; хтось”: *У заводськiм медичнiм бараку Кзил-Юрти Саїд-Алі прочунався; не розплющуючи очей, лежав нерухомий, як труп. Чув, як шепотіли присутні, щось хлипало плачем* (І. Ле); 2) якийсь 2 предмет, точно не названий” (“той чи інший”): *Акцент – ... Переносно – особлива увага до чого-небудь, підкреслення чогось* (Словник іншомовних слів); 3) “деякі речі” (“є такі, які...”); “що-небудь таке, чого не хочуть називати”: *Вийди, Катре, з хати: Я щось маю розпитати, Де що розказати* (Т. Шевченко); 4) “незначна або якась частина, кількість чого-небудь”: *Раз по раз містом вели полонених... Жінки намагалися хоч щось передати їм. Та де там. Відганяли палицями, стріляли (“Хрещатик”)*; 5) “приблизна кількість, міра чого-небудь” (у значенні прийменника *близько, біля*): *Грицько швидко купив величезний огоро́д з новою хатою, з повітками, погребом, колодязем. За все те щось півтори сотні, чи що* (Панас Мирний).

Займенники з формантами ХТОЗНА- (розм.), КАЗНА- (розм.), БОЗНА- (розм.), ЧОРТЗНА- (фам.) вживаються у значенні “невідомо хто (що)”. Окремі афіксальні типи виявляють значення “нісенітниця”, “поганий”, “щось незрозуміле, нерозумне, нікчемне, не варте будь-якої уваги” тощо.

2. Нефіксовано-неозначені займенники.

Займенники з формантом -НЕБУДЬ.

Займенник *хто-небудь* [СУМ, XI, 166] має значення: 1) “яка-небудь 1 людина, все одно (байдуже) хто”: – *Покличте кого-небудь* (І. Ле); 2) “яка-небудь 2 людина, та чи інша, точно не названа людина”: *А коли хто-небудь підводився, то з ним підводилася і розпрямлялася його тінь...* (Г. Тютюнник). Уживаючись з заперечною часткою *не* (або виступаючи у сполучі *не хто-небудь, а...*), аналізований займенник набуває значення “не хтось незначний, не вартий уваги, а...”.

Займенник *що-небудь* [СУМ, XI, 606] має такі значення: 1) “який-небудь 1 предмет, якість явище і т. ін. з ряду подібних; все одно який предмет, яке явище”, (“байдуже що; будь-який предмет, будь-яке явище; будь-що”): *Прийшов послухати. Заспівай що-небудь, чуєш?* (О. Довженко); 2) “який-небудь 2 предмет; той чи інший, точно не названий”: *Чи земля жартує? Чи сей цвіт не в пору* **Що-небудь** *віщує?* (М. Костомаров); відтінки значень: “певна справа, певне заняття”: *Що ж рекомендують психологи у разі розлучення? Нічого особливого: зайняти чим-небудь руки, щоб не*

було часу на дурниці, зайняти ким-небудь голову, аби новими дурницями переплюнути старі... (“Хрещатик”); “скільки-небудь, незначна частина чогось”: – *Ну, та й азартна ж ви, Любов Олександрівно! А що, хоч виграли що-небудь, принаймні?* (Леся Українка) тощо. У сполучі *не що-небудь*, а... аналізований займенник уживається для виділення, підкреслення ваги, значущості чого-небудь і має значення “не щось незначне, не варте уваги, а...”: *Не раз за чужою роботою в думках бачив [Мар’ян] себе на своєму полі з косою. Це був вінець його тихої надії. А як було не надіятися, адже ходив він не біля чого-небудь, а коло землі* (М. Стельмах).

Займенники з формантом БУДЬ- [СУМ, I, 250] вживаються у значенні “все одно (байдуже) хто (що); хто (що) завгодно; всякий”: – *Я не зобов’язаний говорити будь-кому про свої почуття, – мовив я, відчуваючи, що мушу боротися за Світлану і що буду боротися за неї* (Є. Гуцало); *Хоч би виляяли за нехлюйство й цілковите невміння будь-що робити, чим я відзначався досить тривалий час, – де там!* (П. Загребельний).

Займенники з формантом -БУДЬ.

Займенник *хто-будь* (розм.) [СУМ, XI, 165] має значення “абихто, хто-небудь, кожний”; *що-будь* (розм.) [XI, 601] означає “те саме, що й *що-небудь*”.

Займенники з формантом АБИ-.

Займенник *абихто* [СУМ, I, 3] вживається у значенні “будь-хто, хто-небудь, кожний”: *Побить – то й абихто знайдеться, – то інше діло пожалувать!* (Українські народні прислів’я та приказки).

Займенник *абищо* [СУМ, I, 3] вживається у значенні “байдуже що, що-небудь, будь-що”: *Пишу вам, друзі, неспроста, Абищо написати. Усе село цього листа Повинно прочитати* (С. Воскресенко). *Абищо* може вживатися й у значенні іменника *дрібниця*: *Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не абищо він: Про це гаразд усякий знає...* (Л. Глібов); виявляти відтінок значення “дурниця, нісенітниця”: *[Другий відпущеник]: От і все неправда! Верзе абищо! Ти не слухай, пані. Я розкажу доладніше* (Леся Українка). Займенник *абищо* може вживатися для вираження несхвального, зневажливого ставлення до особи, реалізуючи значення “той, хто не заслуговує на увагу, нікчемний (нікчема), незначний”.

3. Напівнеозначені займенники.

Займенники з формантом ДЕ-.

Займенник *дехто* [СУМ, II, 260] має значення: 1) “деякі люди (є такі, які...), невелика група людей з числа інших”: *Дехто (А. Мейс, В. Георгієв) заперечують існування в давньоіндоевропейському консонантизмі задньоязикових палаталізованих звуків* (Історична граматика української мови); 2) “хтось, кого не хочуть називати”: *Гостро стоїть проблема національного збереження українців у Словаччині. Причому також є очевидним, що про її штучне створення дехто подбав...* (І. Драч).

Займенник *дещо* [СУМ, II, 261] вживається у значенні: 1) “деякі речі, небагато чого; що-небудь, щось”: *Дещо видмуть бурі дужі, Робачіння дещо з'їсть, Дещо виб'ють ранні стужі, Але також буде й ріст!* (П. Грабовський); 2) “що-небудь таке, чого не хочуть називати”: [Другий голос]: – *Нічого. Сила за нами ... Ми теж дещо знаємо* (М. Хвильовий); 3) у значенні прислівника – “те саме, що трохи”: ...*Відповідь дещо спантеличила Репетюка, але він зміркував і стенув плечима...* (Ю. Смолич).

4. Безафіксні займенники.

Безафіксні займенники *хто*, *що* характеризуються стилістичною маркованістю і вживаються переважно в розмовному мовленні та орієнтованих на розмовне мовлення інших функціональних стилях. Займенники *хто* [СУМ, XI, 164-165] та *що* [XI, 595], виступаючи синонімами афіксальних неозначених займенників на *-сь*, *де-* та *-небудь*, мають подібні з ними значення. Наприклад: *Часто кажуть: “ясні зорі То найкраще в цілім світі”, Чи гадає хто при тому, Що за світом є ще краці?* (Леся Українка); *А воно, либонь, ведмедяра або верпр, а мо', й ще що...* (І. Багряний).

5. Транспозиційні процеси.

Виявляють тенденцію до прономіналізації іменники *річ*, *справа*, *діло*, *чоловік*, *людина* тощо: *Сумління – річ тендітна і марка* (Л. Костенко).

Іменникові неозначені займенники можуть трансформуватися у прислівники, частки та прийменники: *Чую – не спиться щось моєму парубкові: то сіно перевертає, то зітхає* (Марко Вовчок); *Се Настя Гриценко... Вона вступила в наш клас, тільки недовго була, хутко вийшла з гімназії, щось через півроку* (Леся Українка); – *А хто ж то Світайло? Я щось не чув в Лубнах ні про якого Світайла, – сказав Єремія* (І. Нечуй-Левицький); *Краннув щось дощ – і всі асфальти у висипному тифі...* (П. Тичина); *Василько будь-що заповзявся наловити йому на юшку бубирів* (О. Донченко) тощо.

Висновки

Неозначені займенники як один з важливих засобів вираження семантики неозначеності в українській мові беруть участь у передачі різних її видів. Крім афіксальних, неозначеність можуть виражати безафіксні займенники *хто*, *що*, *який*, *котрий*, *чий*, стійкі сполуки (фразеологізми) типу *невідомо хто (що, який)*; *хто (котрий, чий) завгодно*; *що (який, чий) попало*; *байдуже хто (що, котрий)*; *хоч (би) хто (що, який, чий)* тощо.

Афіксальні неозначені займенники характеризуються специфічними ознаками: а) репрезентують неозначеність як один з типів прономінального способу відображення дійсності; б) об'єднуються спільним значенням неозначеності, яка диференціюється залежно від особливостей денотативної природи особи, предмета, ознаки реалій, що, в свою чергу, визначає морфологічну

співвіднесеність неозначених займенників з іншими частинами мови за відповідною морфологічною семантикою; в) займенники, утворені від питальних за допомогою різних афіксів, семантично не тотожні, виступають не в однакових синтаксичних позиціях і позначають різні ступені неозначеності. Найнижчий ступінь неозначеності виражають займенники, утворені за допомогою форманта *де-*, які вказують на об'єкт, що існує реально і може бути відомий мовцеві, але умисне ним приховуваний, не визначений для адресата. Середній ступінь неозначеності репрезентований займенниками з формантом *-сь*, які вказують на наявний, але невідомий слухачеві й мовцеві об'єкт. Найвищий ступінь неозначеності виражають займенники з формантом *-небудь*, що позначають невідомість об'єкта та невизначеність його існування.

Виступаючи в ролі головного або залежного компонента словосполучення, неозначені займенники виявляють певні особливості сполучуваності з іншими словами для вираження відповідних семантико-синтаксичних відношень. У структурі простого речення неозначені займенники виконують роль головних та другорядних членів речення, виступають у ролі уточнюваного компонента або узагальнювального слова при однорідних членах речення, зрідка у ролі звертання. У складному, зокрема складнопідрядному реченні, аналізовані мовні одиниці виступають як співвідносні опорні слова у складі головних предикативних частин. У надфразних єдностях (текстах) неозначені займенники об'єднують речення в одне ціле, виступаючи своєрідними катафоричними компонентами (корелятами). Крім того, вживання в тексті ад'єктивних неозначених займенників (неозначених детермінативів) може зумовлюватися вказівкою на відсутність передінформації, сигналізувати про те, що об'єкт не входить до пресупозиції висловлення, тобто не є означеним, і не сприймається як уже введений до оповіді у попередньому викладі. Неозначені займенники також можуть сигналізувати про постінформацію, що свідчить про подібність їх функцій з функціями неозначеного артикля. У зв'язку з цим поява того чи іншого неозначеного займенника (як структурного елемента окремого висловлення) у зв'язному тексті контекстуально зумовлена. В українській мові вживання неозначених займенників у конкретних мовленнєвих ситуаціях мотивується насамперед індивідуально-комунікативними намірами мовця та чинниками прагматичного характеру (відомість-невідомість особи, предмета, суттєвість-несуттєвість їх конкретизації тощо). Субстантивні неозначені займенники виступають показниками неозначеної референції актанта ситуації. Вони здебільшого співвідносяться з непередставленим референтом, тобто з тим поняттєвим змістом, який передається згаданим займенником і безпосередньо не наявний у відповідному контексті, а визначається усією конситуацією загалом або присутній у досвіді мовця. Субстантивні неозначені займенники часто супроводжуються іменними конкретизаторами, що окреслюють множину, з якої певним чином виділяється відповідний об'єкт.

Неозначені займенники виконують подвійну функцію, виступаючи виразниками об'єктивно-прагматичної та суб'єктивно-прагматичної неозначеності. Крім основних (кванторних,

артиклевих, оцінно-нейтральних), неозначені займенники можуть виражати й додаткові (некванторні, неартиклеві, конотативно-емоційні й оцінно-модальні) значення, виступаючи виразниками суб'єктивно-прагматичної неозначеності. У ряді випадків аналізовані займенники надають висловленню модального забарвлення і за функціональною подібністю до модальних часток функціонують як засоби вираження суб'єктивної модальності.

Семантика і функціонування неозначених займенників зумовлюється практично всіма компонентами висловлення: його часовим планом, комунікативним типом, характером граматико-категоріальної реалізації присудка, типом дескрипції імені тощо. Аналіз найважливіших компонентів контексту дозволив виявити чинники, які впливають на вибір неозначених займенників (в аспекті синтезу) і на реалізацію значень (в аспекті аналізу). Контекстна зумовленість реалізації семантики неозначених займенників пояснюється високим ступенем узагальненості та абстрактності їх значень, які за рахунок контексту конкретизуються, набувають різного змісту і різних конотацій.

Різні афіксальні групи неозначених займенників тяжіють до певних синтаксичних конструкцій і тому аналізуються у зв'язку з видо-часовою семантикою речення, його комунікативним типом та модальністю. У розповідних реченнях реальної модальності незалежно від видо-часових показників дієслова-присудка вживаються займенники на *-сь, де-, хтозна-, казна-, бозна-, чортзна-* і фактично не вживаються займенники на *-небудь, -будь, аби-, будь-*, крім речень з дієсловом-присудком у формі майбутнього часу доконаного виду, теперішнього неактуального (абстрактного) та минулого часу недоконаного виду на позначення повторюваних, постійних, узувальних, звичайних дій. У розповідних реченнях з ірреальними та потенційними модальними значеннями вживаються займенники на *-небудь, -будь, аби-, будь-, де-*, а також займенники на *-сь* (рідко – *хтозна-, казна-*), що реалізують значення узагальненого предмета, індивідуальність якого несуттєва для мовця, але суттєва його наявність як учасника відповідної події (ситуації). У реченнях питальної (зокрема прямої уточнювальної та непрямой питальності) і спонукальної модальності вживаються займенники на *-небудь, -будь, аби-, будь-* і обмежено – займенники на *де-, -сь, хтозна-, казна-* тощо. Спостерігається функціонування займенників на *-сь* у спонукальних реченнях, де вони набувають відтінку значення несуттєвості індивідуалізації учасника події (ситуації), та в питальних реченнях, зокрема риторичних питаннях і реченнях прямої уточнювальної питальності, ілюктивна функція яких – невпевнене твердження.

Неозначені займенники різних афіксальних груп виявляють особливості вживання в окремих функціональних різновидах мови.

У складі неозначених займенників спостерігаються транспозиційні процеси, пов'язані з прономіналізацією – переходом одиниць інших лексико-граматичних класів слів (числівників,

прикметників, іменників) до класу неозначених займенників, а також з переходом неозначених займенників до інших лексико-граматичних класів слів (прислівників, прийменників, часток тощо).

Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові безпосередньо орієнтовані на участь у вираженні однієї з найважливіших мовних універсалій – категорії означеності-неозначеності як своєрідної реалізації мовної картини світу.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. *Дудко І.В.* Семантичне поле і синтаксичні умови функціонування неозначених займенників на *-небудь* в українській мові // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – С. 61-70.

2. *Дудко І.В.* До питання про основні способи та засоби вираження граматичної категорії означеності / неозначеності в безартиклевій мові // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. – С. 183-187.

3. *Дудко І.В.* До питання про основні напрямки функціонально-семантичних досліджень неозначених займенників // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: Логос, 2000. – Т. XXII (Вип. 2. Ч. 2). – С. 252-262.

4. *Дудко І.В.* Вираження неозначеності в українській мові неозначеними займенниками // Проблеми державного будівництва в Україні. – Вип. 5: Питання державного будівництва і вдосконалення суспільних відносин: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 14-15 квітня 2000 р.). – К.: Вид-во Міжнародного інституту лінгвістики і права, 2000. – С. 228-229.

5. *Дудко І.В.* Семантико-функціональні особливості субстантивних неозначених займенників на *-СЬ, ДЕ-* та *-НЕБУДЬ* у сучасній українській літературній мові // Семантика мови і тексту: Збірник статей VI Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26-28 вересня 2000 р.) / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 176-179.

6. *Дудко І.В.* Контекстуально-синтаксичні умови функціонування неозначених займенників у сучасній українській мові // Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 18-19 жовтня 2000 р.). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2000. – Ч. (Вип.) 2. – С. 18-20.

7. Дудко І.В. Семантичне поле і синтаксичні умови функціонування неозначених займенників на -СЬ в українській мові // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. – С. 52-59.

8. Дудко І.В. Функціональне призначення неозначених детермінативів як показників об'єктивно-прагматичної неозначеності // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, О.М. Макаренко. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. – Випуск 40. – С.187-190.

9. Дудко І.В. Неозначені займенники // Дивослово. – 2002. – № 5. – С. 16-18.

АНОТАЦІЯ

Дудко І.В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2002.

Дисертацію присвячено дослідженню семантики та особливостей функціонування ад'єктивних і субстантивних неозначених займенників різних афіксальних груп, безафіксних займенників, вжитих у значенні неозначених, та неозначених займенників, що виникли в результаті прономіналізації інших лексико-граматичних класів слів у сучасній українській літературній мові.

У роботі з'ясовано сутність і засоби вираження категорії означеності-неозначеності, виділено неозначені займенники як маркери вираження її семантики, встановлено їх склад, здійснено класифікацію, охарактеризовано семантико-граматичні та функціональні особливості, визначено основні принципи семантико-функціонального аналізу. Встановлено, що семантика і функціонування неозначених займенників зумовлюється практично всіма компонентами висловлення: його часовим планом, комунікативним типом, характером граматики-категоріальної реалізації присудка, типом дескрипції імені тощо. На основі аналізу найважливіших компонентів контексту виявлено чинники, які впливають на вибір неозначених займенників і на реалізацію їх значень. Досліджено транспозиційні процеси, пов'язані з неозначеними займенниками.

Ключові слова: об'єктивно-прагматична неозначеність, суб'єктивно-прагматична неозначеність, ад'єктивний неозначений займенник, субстантивний неозначений займенник, фіксовано-неозначений займенник, нефіксовано-неозначений займенник, напівнеозначений займенник, прономіналізація, неозначена референція, квантор.

АННОТАЦІЯ

Дудко И.В. Семантика и функционирование неопределённых местоимений в современном украинском литературном языке. – Рукопись. Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2002.

Диссертационное исследование посвящено проблеме семантики и функционирования адъективных и субстантивных неопределённых местоимений различных аффиксальных групп, неаффиксальных неопределённых местоимений, а также транспонированных неопределённых местоимений в современном украинском литературном языке.

В работе определён статус категории определённости-неопределённости как языковой универсалии, имеющей свои средства выражения в артиклевых и безартиклевых языках. В украинском языке она реализуется как функционально-семантическая категория, выражающаяся с помощью лексических, морфологических, синтаксических и просодических средств и их сочетаний. Одним из главных средств выражения неопределённости в современном украинском литературном языке является разветвлённая система неопределённых местоимений, представляющих референтный и нереферентный её типы. Маркерами референтной неопределённости являются фиксированно-неопределённые и полунеопределённые местоимения. Маркерами нереферентной неопределённости являются нефиксированно-неопределённые местоимения.

Кроме аффиксальных, в диссертации охарактеризованы неаффиксальные местоимения и некоторые фразеологизмы, которые употребляются со значением неопределённых местоимений.

В работе используется несколько классификаций неопределённых местоимений, определены специфические семантико-грамматические и функциональные особенности анализируемых слов. В частности, установлено, что неопределённые местоимения, образованные от вопросительных с помощью различных аффиксов, выражают разную степень неопределённости, семантически не тождественны, выступают в разных синтаксических позициях и тяготеют к разным синтаксическим конструкциям.

Выделены три основных принципа семантико-функционального анализа неопределённых местоимений: прагматический, логический и референциальный.

Принадлежность анализируемых местоимений к системе средств выражения определённости-неопределённости, являющейся одной из существенных категориально-грамматических характеристик высказывания, определяет их особую роль как показателей объективно-прагматической и субъективно-прагматической неопределённости.

В работе исследованы транспозиционные процессы, связанные с прономинализацией – переходом единиц других лексико-грамматических классов слов (в частности, имён числительных, прилагательных, существительных) в неопределённые местоимения, а также с переходом

неопределённых местоимений в другие лексико-грамматические классы слов (в наречия, частицы и пр.).

На основе исследования фактического материала был сделан вывод о том, что семантика и функционирование неопределённых местоимений детерминируется практически всеми компонентами высказывания: его временным планом, коммуникативным типом, характером грамматико-категориальной реализации сказуемого, типом дескрипции имени и т. п. Анализ важнейших компонентов контекста позволил определить факторы, влияющие на выбор неопределённых местоимений (в аспекте синтеза) и на реализацию значений (в аспекте анализа). Использование соответствующих неопределённых местоимений мотивируется индивидуально-коммуникативными намерениями говорящего (решением конкретных коммуникативных задач), факторами прагматического характера (известность-неизвестность лица, предмета, существенность-несущественность их конкретизации и т. п.), ситуацией речи, общими знаниями участников коммуникативного акта об объекте, коммуникативным статусом говорящего и слушающего. Контекстная обусловленность реализации семантики неопределённых местоимений объясняется высокой степенью обобщённости и отвлечённости их значений, которые за счёт контекста конкретизируются, приобретают различное содержание и различные коннотации.

Ключевые слова: объективно-прагматическая неопределённость, субъективно-прагматическая неопределённость, адъективное неопределённое местоимение, субстантивное неопределённое местоимение, фиксированно-неопределённое местоимение, нефиксированно-неопределённое местоимение, полунеопределённое местоимение, прономинализация, неопределённая референция, квантор.

SUMMARY

Dudko I.V. Semantics and functioning of indefinite pronouns in the modern Ukrainian language. – Manuscript. Dissertation for scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National M.P. Drahomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2002.

The dissertation deals with the investigation of meanings and functioning of the indefinite pronouns of different structural groups in the modern Ukrainian language as well as with those ones that appeared due to the pronominalization of other lexico-grammatical classes of words.

The essence of the category of definiteness-indefiniteness expressed by the indefinite pronouns as its markers is ascertained.

The meanings and functional peculiarities of the above pronouns have been defined. It was found out that their meanings and principles of functioning depend on such features of an utterance as its tense,

communicative type and the type of noun description. The most important context components that have an influence on the choice of the pronouns under investigation have been defined.

The transposition processes connected with the indefinite pronouns are investigated.

Key words: objective-pragmatical indefiniteness, subjective-pragmatical indefiniteness, indefinite adjective pronoun, indefinite substantive pronoun, fixed indefinite pronoun, non-fixed indefinite pronoun, half-indefinite pronoun, pronominalization, indefinite reference, quantor.